

ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਡਾ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ

ਅਮੂਰਤ

ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਬਾਣੀਆਂ 'ਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਜਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਨਿਰਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਿਤਨੇਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 10 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਛੰਦ ਵਰਤ ਕੇ 199 ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਛੰਦ-ਬੱਧ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਸ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਹੀ ਗੱਲ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਛੰਦ ਕਾਵਿ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪੱਖ ਨੂੰ ਜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜੁਝਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਭਿਆਸੀ ਨੂੰ ਦਾਸਤਾ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਤੋੜਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀ-ਸ਼ਬਦ: ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਬਾਣੀ।

ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਨਿਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਬਾਣੀਆਂ 'ਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਜਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੂਤਰਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ' ਨੂੰ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਸੂਤਰਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਗੰਮੀ ਅਨੁਭਵ 'ਚੋਂ ਅਵਤਰਿਤ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਇਹ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਣ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਤੁਕਬੰਦੀ ਕਰਕੇ ਬਣਾਈ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਅਨੂਠੀ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਏਕ ਮੂਰਤਿ ਅਨੇਕ ਦਰਸ਼ਨ' ਸਾਪਰਤੱਖ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੈ।"¹ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਨਿਰਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰਮ ਪਾਲ ਅਸ਼ਟਾ ਨੇ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਦਾ ਬੇਮਿਸਾਲ ਨਮੂਨਾ ਕਿਹਾ ਹੈ।²

ਰਚਨਾ-ਕਾਲ

ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਕੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 1699 ਈ. ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਨਾਹਨ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਨਗਰ ਪਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜਮਨਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ 1684 ਈ. ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ।³ ਇਸ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਹੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ 1684-1687 ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਰਹੇ, ਦੂਜਾ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਸਮੇਂ ਇਹ ਬਾਣੀ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ (1666-1708 ਈ.) ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ (1612-1715 ਈ.) ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਹਿਤਨਾਮੇ⁴ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰੀ ਹੈ, ਇਹ ਬਾਣੀ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਿਤਨੇਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਪਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੀ ਰਚੀ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 10 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਛੰਦ ਵਰਤ ਕੇ 199 ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਛੰਦ-ਬੱਧ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਸ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਹੀ ਗੱਲ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਛੰਦ ਕਾਵਿ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਇਹ ਗਾਏ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਤੇ ਖਾਸ

ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਨੂੰ Metre ਅਤੇ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ Metrics ਜਾਂ Prosody ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁵ ਡਾ. ਜਗਦੀਸ਼ ਗੁਪਤ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅੱਖਰ, ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਮ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਬਿਸ਼ਮ-ਗਤਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਰਚਨਾ ਛੰਦ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।”⁶ ਛੰਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਲੈਅ-ਚਾਲ ਅਤੇ ਤਾਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ ਦੀ ਲੈਅ-ਚਾਲ ਅਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਧੁਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਮਕਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ 199 ਛੰਦ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਸਾਰਣੀ

ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਨਾਂ	ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਅੰਕ	ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
ਛਪੈ ਛੰਦ	1	1
ਭੁਜੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ ਛੰਦ	2-28	27
ਚਾਚਰੀ ਛੰਦ	29-43	15
ਭੁਜੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ ਛੰਦ	44-61	18
ਚਾਚਰੀ ਛੰਦ	62-63	2
ਭੁਜੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ ਛੰਦ	64-73	10
ਚਰਪਟ ਛੰਦ	74-78	5
ਰੁਆਲ ਛੰਦ	79-86	8
ਮਧੁਭਾਰ ਛੰਦ	87-93	7
ਚਾਚਰੀ ਛੰਦ	94-95	2
ਭੁਜੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ ਛੰਦ	96-98	3
ਚਾਚਰੀ ਛੰਦ	99-102	4
ਭਗਵਤੀ ਛੰਦ	103-132	30
ਚਾਚਰੀ ਛੰਦ	133-141	9
ਚਰਪਟ ਛੰਦ	142-144	3
ਰਸਾਵਲ ਛੰਦ	145-149	5
ਭਗਵਤੀ ਛੰਦ	150-160	11
ਮਧੁਭਾਰ ਛੰਦ	161-170	10
ਹਰਿਬੋਲਮਨਾ ਛੰਦ	171-184	14
ਭੁਜੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ ਛੰਦ	185-188	4
ਏਕ ਅਛਰੀ ਛੰਦ	189-196	8
ਭੁਜੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ ਛੰਦ	197-199	3

ਛਪੈ ਛੰਦ: ਇਹ ਛੰਦ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਛਪੈ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਛੰਦ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ 6 ਚਰਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸਮ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਛੇ ਪਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਛਪੈ ਛੰਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਰੋਲੇ ਦੀਆਂ (11+13 ਮਾਤ੍ਰਾ) ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਦੋ ਤੁਕਾਂ 28 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਸ਼ਮ 15 ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਛੰਦ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਚਕ੍ਰ ਚਿਹਨ ਅਰੁ ਬਰਨ ਜਾਤਿ ਅਰੁ ਪਾਤਿ ਨਹਿਨ ਜਿਹ ॥
 ਰੂਪ ਰੰਗ ਅਰੁ ਰੇਖ ਭੇਖ ਕੋਊ ਕਹਿ ਨ ਸਕਤਿ ਕਿਹ ॥
 ਅਚਲ ਮੂਰਤਿ ਅਨਭਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਮਿਤੋਜ ਕਹਿਜੈ ॥
 ਕੋਟਿ ਇੰਦ੍ਰ ਇੰਦ੍ਰਾਣਿ ਸਾਹੁ ਸਾਹਾਣਿ ਗਣਿਜੈ ॥
 ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਮਹੀਪ ਸੁਰ ਨਰ ਅਸੁਰ ਨੇਤਿ ਨੇਤਿ ਬਨ ਤ੍ਰਿਣ ਕਹਤ ॥
 ਤ੍ਰੁ ਸਰਬ ਨਾਮ ਕਥੈ ਕਵਨ ਕਰਮ ਨਾਮ ਬਰਨਤ ਸੁਮਤਿ ॥ 1 ॥⁷

ਭੁਜੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ ਛੰਦ: ਇਹ ਛੰਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ 6 ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ 65 ਛੰਦ ਰਚੇ ਹਨ, ਇਹ ਇੱਕ ਗਣਿਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਚਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਹਰ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਯਗਣ (ISS) ਹੁੰਦੇ ਹਨ।⁸ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਨਮੋ ਸੂਰਜ ਸੂਰਜੇ ਨਮੋ ਚੰਦ੍ਰ ਚੰਦ੍ਰੇ ॥
 ਨਮੋ ਰਾਜ ਰਾਜੇ ਨਮੋ ਇੰਦ੍ਰ ਇੰਦ੍ਰੇ ॥
 ਨਮੋ ਅੰਧਕਾਰੇ ਨਮੋ ਤੇਜ ਤੇਜੇ ॥

ਨਮੋ ਬ੍ਰਿੰਦ ਬ੍ਰਿੰਦੇ ਨਮੋ ਬੀਜ ਬੀਜੇ ॥1॥185॥⁹

ਚਾਚਰੀ ਛੰਦ: ਇਹ ਛੰਦ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ 5 ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ 32 ਛੰਦ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਗਣਿਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਧੀ ਛੰਦ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਚਰਣ ਹਨ, ਹਰ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਜਗਣ (ISI), ਗੁਰੂ (S) ਹੁੰਦੇ ਹਨ।¹⁰ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਈ:

ਅਲੇਖ ਹੈਂ ॥ ਅਭੇਖ ਹੈਂ ॥
 ਅਨਾਮ ਹੈਂ ॥ ਅਕਾਮ ਹੈਂ ॥¹¹

ਚਰਪਟ ਛੰਦ: ਇਹ ਛੰਦ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ 2 ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ 8 ਛੰਦ ਹਨ। ਇਹ ਛੰਦ ਵੀ ਗਣਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਛੰਦ ਹੈ। ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਸਰੂਪ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਵਿੱਚ ਭਗਣ (SII), ਗੁਰੂ (S), ਗੁਰੂ (S) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਚਰਪਟ ਛੰਦ ਦੇ ਇਸ ਸਰੂਪ ਨੂੰ 'ਉਛਾਲ', 'ਹੰਸਕ' ਅਤੇ ਪੰਕਿਤ ਛੰਦ ਦਾ ਨਾਮਾਂਤਰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।¹² ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲਾ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ:

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਰਮੇ ॥ ਅੰਬ੍ਰਿਤ ਧਰਮੇ ॥
 ਅਖੱਲ ਜੋਗੇ ॥ ਅਚੱਲ ਭੋਗੇ ॥¹³

ਦੂਜਾ ਰੂਪ: ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਚਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਗਣ (IIS), ਗੁਰੂ (S), ਗੁਰੂ (S) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਛੰਦ ਦੀ ਮਿਸਾਲ:

ਸਰਬੰ ਦੇਵੰ ॥ ਸਰਬੰ ਭੇਵੰ ॥
 ਸਰਬੰ ਕਾਲੇ ॥ ਸਰਬੰ ਪਾਲੇ ॥¹⁴

ਰੂਆਲ ਛੰਦ: ਇਹ ਛੰਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ 8 ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਰਣਿਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਹ ਛੰਦ ਵੀ ਚਾਰ ਚਰਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਸ਼ਾਮ 10 ਤੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਵਿਸ਼ਾਮ 7 ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।¹⁵ ਇਸ ਵਰਣਿਕ ਛੰਦ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ:

ਨਾਮ ਠਾਮ ਨ ਜਾਤਿ ਜਾਕਰ ਰੂਪ ਰੰਗ ਨ ਰੇਖ ॥
 ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਉਦਾਰ ਮੂਰਤਿ ਅਜੋਨਿ ਆਦਿ ਅਸੇਖ ॥
 ਦੇਸ ਅਉਰ ਨ ਭੇਸ ਜਾਕਰ ਰੂਪ ਰੇਖ ਨ ਰਾਗ ॥
 ਜਤ੍ਰ ਤਤ੍ਰ ਦਿਸਾ ਵਿਸਾ ਹੁਇ ਫੈਲਿਓ ਅਨੁਰਾਗ ॥2॥80॥¹⁶

ਮਧੁਭਾਰ ਛੰਦ: ਇਹ ਛੰਦ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ 2 ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ 17 ਛੰਦ ਰਚੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਾਰ ਚਰਣਾਂ ਵਾਲਾ ਛੰਦ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਛੰਦ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਾਂ 'ਛਬਿ ਛੰਦ' ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਮਾਤ੍ਰਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਚਾਰ ਮਾਤ੍ਰਾ ਪਿਛੋਂ ਜਗਣ (ISI) ਆਉਂਦਾ ਹੈ ¹⁷:

ਗੁਨ ਗਨ ਉਦਾਰ ॥ ਮਹਿਮਾ ਅਪਾਰ ॥
 ਆਸਨ ਅਭੰਗ ॥ ਉਪਮਾ ਅਨੰਗ ॥¹⁸

ਭਗਵਤੀ ਛੰਦ: ਇਹ ਛੰਦ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ 2 ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 41 ਛੰਦ ਉਚਾਰੇ। ਇਸ ਛੰਦ ਨੂੰ 'ਭਗਉਤੀ' ਅਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਤੀ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਗਣ (ISI), ਸਗਣ (IIS) ਫਿਰ ਲਘੂ (I) ਅਤੇ ਚਰਣ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੁਰੂ (S) ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹⁹:

ਕਿ ਜਾਹਿਰ ਜਹੂਰ ਹੈਂ ॥ ਕਿ ਹਾਜਿਰ ਹਜੂਰ ਹੈਂ ॥

ਹਮੇਸੁਲ ਸਲਾਮ ਹੈਂ ॥ ਸਮਸਤੁਲ ਕਲਾਮ ਹੈਂ ॥ 1 ॥ 150 ॥²⁰

ਰਸਾਵਲ ਛੰਦ: ਇਹ ਛੰਦ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ 5 ਛੰਦ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਇਸ ਛੰਦ ਨੂੰ ਅਰਧ ਭੁਜੰਗ ਦਾ ਹੀ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ ਦਸਦੇ ਹਨ।²¹ ਇਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਦੋ ਯਗਣ (ISS) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚਲੀ ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਨਮੋ ਨ੍ਰਕ ਨਾਸੇ ॥ ਸਦੈਵੰ ਪ੍ਰਕਾਸੇ ॥

ਅਨੰਗੰ ਸਰੂਪੇ ॥ ਅਭੰਗੰ ਬਿਭੂਤੇ ॥ 1 ॥ 145 ॥²²

ਹਰਿਬੋਲਮਨਾ ਛੰਦ: ਇਹ ਛੰਦ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੀ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚਲੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 14 ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਰਣਿਕ ਛੰਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਚਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਗਣ (IIS, IIS) ਹੁੰਦੇ ਹਨ।²³ ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਕਰੁਣਾਲਯ ਹੈ ॥ ਅਰਿ ਘਾਲਯ ਹੈ ॥

ਖਲਖੰਡਨ ਹੈ ॥ ਮਹਿਮੰਡਨ ਹੈ ॥²⁴

ਏਕ ਅਫਰੀ ਛੰਦ: ਇਹ ਛੰਦ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ 8 ਛੰਦ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਰਣਿਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਏਕ-ਅੱਖਰੀ ਹੈ।²⁵ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਨਾਂ 'ਏਕਾਕਰੀ ਛੰਦ' ਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਛੰਦ' ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਸ੍ਰੀ ਛੰਦ' ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਚਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਹਰ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੁਰੂ(S) ਅੱਖਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਮਾਹੀ ਛੰਦ' ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਚਰਣ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਦੇ ਹੋਣ, ਹਰ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲਘੂ (I) ਇੱਕ ਗੁਰੂ(S) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਮ੍ਰਿਗੋਂਦ ਛੰਦ' ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਚਰਣਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇੱਕੋ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਲਘੂ, ਗੁਰੂ, ਲਘੂ (ISI) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੌਥਾ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਸ਼ਸ਼ੀ ਛੰਦ' ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਚਰਣਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਇੱਕੋ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਲਘੂ, ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ (ISS) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਛੰਦ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਛੰਦ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਏਕ ਅਫਰੀ ਛੰਦ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ:

1. **ਮਾਹੀ ਛੰਦ:** ਅਜੈ। ਅਲੈ। ਅਭੈ। ਅਬੈ।²⁶
2. **ਮ੍ਰਿਗੋਂਦ ਛੰਦ:** ਅਗੰਜ। ਅਭੰਜ। ਅਲੱਖ। ਅਭੱਖ।
3. **ਸ਼ਸ਼ੀ ਛੰਦ:** ਨ ਰਾਗੇ। ਨ ਰੰਗੇ। ਨ ਰੂਪੇ। ਨ ਰੇਖੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਗੁਲਦਸਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਛੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਹਿਜੇ ਵਰਤ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ

ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਪਰਮਸੱਤਾ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੀ ਐਸੀ ਝੜੀ ਲਾਈ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਅਗੰਮੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।²⁷ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਜਿਸ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਚੱਕ੍ਰ ਚਿਹਨ, ਬਰਨ, ਰੰਗ, ਰੂਪ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਰੇਖ-ਭੇਖ ਦੇ ਵਿਤਕਿਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ, ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਉਸੇ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਸੱਤਾ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।²⁸ ਉਸ ਦੇ ਓਅੰਕਾਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਓਅੰ ਆਦਿ ਰੂਪੇ ॥ ਅਨਾਦਿ ਸਰੂਪੇ ॥

ਅਨੰਗੀ ਅਨਾਮੇ ॥ ਤ੍ਰਿਭੰਗੀ ਤ੍ਰਿਕਾਮੇ ॥ 26 ॥ 128 ॥²⁹

ਓਅੰਕਾਰ ਆਦਿ ॥ ਕਥਨੀ ਅਨਾਦਿ ॥

ਖਲ ਖੰਡ ਖਿਆਲ ॥ ਗੁਰ ਬਰ ਅਕਾਲ ॥ 7 ॥ 167 ॥³⁰

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਤਿਨਾਮ³¹ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ (ਸਦੈਵੰ ਸਦਾ ਹੈ)³² ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਕਰਤੇ ਵਾਲੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ

ਸਹਿਜੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰਬ ਦਾ ਕਰਤਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਕਰਤਿਆਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਹਰਤਿਆਂ ਦਾ ਹਰਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਅਕਲੰਕ੍ਰਿਤ ਹੈਂ ॥ ਸਰਬਾ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈਂ ॥

ਕਰਤਾ ਕਰ ਹੈਂ ॥ ਹਰਤਾ ਹਰਿ ਹੈਂ ॥ 13 ॥ 183 ॥³³

ਪਰਮਸੱਤਾ ਦੇ ਨਿਰਭਉ³⁴ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ³⁵ ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਿਰਭਉ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ (ਸਤ੍ਰੰ ਪ੍ਰਣਾਸੀ) ਵੀ ਹੈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਾਲਾਤ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਰਮਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੀ ਪਈ।³⁶ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਤ੍ਰੰ ਪ੍ਰਣਾਸੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਕਾਲ³⁷ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕਈ ਥਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਅਕਾਲ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਸਭ ਦਾ ਕਾਲ ਵੀ ਹੈ, ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਪਾਲਕ / ਦਿਆਲੂ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਸਰਬੰ ਕਾਲੇ ॥ ਸਰਬੰ ਪਾਲੇ ॥³⁸

ਕਿ ਸਰਬਤ੍ਰ ਕਾਲੈ ॥ ਕਿ ਸਰਬਤ੍ਰ ਪਾਲੈ ॥³⁹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅਜੂਨੀ⁴⁰ ਗੁਣ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਜਨਮੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਨਸਮਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ-ਸਹਿਤ ਪੁੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬਾਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਨਮਸਤੰ ਅਜਨਮੇ ॥ ਨਮਸਤੰ ਸੁਬਨਮੇ ॥⁴¹

ਇਸ ਤੋਂ ਇੱਕ ਤਾਂ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਉਸਤਤਿ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਵਰਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਬੰਦਗੀ ਹੈ। ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਝਲਕ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਪਰਮਸੱਤਾ ਨੂੰ ਜੁਝਾਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅਸਤ੍ਰ ਵਰਤਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ:

ਨਮੋ ਸਸਤ੍ਰ ਪਾਣੇ ॥ ਨਮੋ ਅਸਤ੍ਰ ਮਾਣੇ ॥⁴²

ਨਮੋ ਜੁਧ ਜੁਧੇ ਨਮੋ ਗਿਆਨੇ ਗਿਆਨੇ ॥

ਨਮੋ ਕਲਹ ਕਰਤਾ ਨਮੋ ਸਾਂਤਿ ਰੂਪੇ ॥⁴³

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਜੁਝਾਰੂ ਸਰੂਪ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਦਾ ਚਾਅ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਸੰਕੇਤਾਂ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਭਿਆਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਸਹਿਜ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਚੋਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ, “ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਸਿਤ, ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਾਸਨ, ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਉਪਜ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਫਲਸਫਾ ਵਿਗਿਆਨ ਇਸ ਲਈ ਉਤਨਾ ਸਹਾਇਕ ਨਹੀਂ ਜਿਤਨੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ। ਜਿੱਥੇ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਗਮਤਾ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਸੰਕੇਤਾਂ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੈ”।⁴⁴ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਸਤ੍ਰਧਾਰੀ ਯੋਧਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਯੁੱਧ-ਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਗਤੀ ਵੀਰਤਾ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਵੀਰਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰਮੇ ਦਾ ਜਾਪ ਹੈ।⁴⁵ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਹੀ ਲਈ ਹੈ।

ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ

ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਸਪੱਕੜੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੰਜ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਰਲੀ ਮਿਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਹੈ।⁴⁶ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਜਾਦੂ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਕਮਾਲ ਵੀ ਹੈ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਨਿਆਰਾਪਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ⁴⁷ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਬ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ:

ਗਨੀਮੁਲ ਸ਼ਿਕਸਤੈ ॥ ਗਰੀਬੁਲ ਪਰਸਤੈ ॥

ਬਿਲੰਦੁਲ ਮਕਾਨੈ ॥ ਜ਼ਮੀਨਲ ਜ਼ਮਾਨੈ ॥ 20 ॥ 122 ॥⁴⁸

ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪੱਖ ਨੂੰ ਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜੁਝਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਭਿਆਸੀ ਨੂੰ ਦਾਸਤਾ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਤੋੜਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਜਿਸ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਓਜਪੂਰਣ, ਬਲਵਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜੜੋਂ ਪੁਟ ਦਿੱਤਾ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਕਮਲ ਮੰਦਿਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1982, ਪੰਨਾ 68.
2. Dharam Pal Ashta, The Poetry of the Dasam Granth, Arun ParKshan, New Delhi, 1959, Page 35.
3. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ-ਰੂਪ ਤੇ ਰਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1967, ਪੰਨਾ 60.
4. ਗੁਰਸਿਖ ਰਹਿਤ ਸੁਨਹੁ ਮੇਰੇ ਮੀਤ ॥
ਉਠਿ ਪ੍ਰਭਾਤ ਕਰੇ ਹਿਤ ਚੀਤ ॥
ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਪੁਨ ਮੰਤ੍ਰੁ ਸੁ ਜਾਪ ॥
ਕਰ ਇਸਨਾਨ ਪੜ੍ਹੇ ਜਪੁ ਜਾਪੁ ॥
ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਰਹਿਤਨਾਮੇ, ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1989, ਪੰਨਾ 54.
5. Oxford Advanced Learner's Dictionary, Oxford University Press, New York, 2010, page 966.
6. ਪੀਰੋਂਦਰ ਵਰਮਾ (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼ (ਭਾਗ-ਪਹਿਲਾ), ਗਿਆਨ ਮੰਡਲ ਲਿਮਿਟਡ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 2015 ਬਿਕ੍ਰਮੀ, ਪੰਨਾ 290.
7. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਭਾਗ-ਪਹਿਲਾ), ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995, ਪੰਨਾ 1.
8. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਸੰਪਾ.), ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 376.
9. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ), ਪੰਨਾ 14.
10. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 2003, ਪੰਨਾ 461.
11. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ), ਪੰਨਾ 4.
12. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 4.
13. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ), ਪੰਨਾ 7,
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7.
15. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1043.

16. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ), ਪੰਨਾ 7.
17. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 947.
18. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ), ਪੰਨਾ 8.
19. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 901.
20. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ), ਪੰਨਾ 12.
21. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1013.
22. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ) ਪੰਨਾ 11.
23. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 286.
24. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ), ਪੰਨਾ 13.
25. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 154.
26. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ), ਪੰਨਾ 15.
27. ਨਮਸਤੰ ਸੁ ਏਕੈ ॥ ਨਮਸਤੰ ਅਨੇਕੈ ॥
ਨਮਸਤੰ ਅਭੂਤੇ ॥ ਨਮਸਤੰ ਅਜੂਪੇ ॥ 8 ॥ 9 ॥
ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 2.
28. ਏਕੈ ਸਦਾਹੁ ॥
ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13.
ਏਕ ਪੁਰਖ ਅਪਾਰ ॥
ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8.
29. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 10.
30. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13.
31. ਸਦਾ ਸਚਿਦਾਨੰਦ ਸਰਬੰ ਪ੍ਰਣਾਸੀ ॥
ਅਨੂਪੇ ਅਰੂਪੇ ਸਮਸਤੁਲ ਨਿਵਾਸੀ ॥ 15 ॥ 58 ॥
ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 5.
32. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 11.
33. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14.
34. ਮੁਨਿ ਗਨ ਪ੍ਰਨਾਮ ॥ ਨਿਰਭੈ ਨ੍ਰਿਕਾਮ ॥
ਅਤਿ ਦੁਤਿ ਪ੍ਰਚੰਡ ॥ ਮਿਤਿ ਗਤਿ ਅਖੰਡ ॥ 6 ॥ 92 ॥
ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8
35. ਨ ਸਤ੍ਰੈ ॥ ਨ ਮਿਤ੍ਰੈ ॥
ਨ ਭਰਮੰ ॥ ਨ ਭਿਤ੍ਰੈ ॥ 1 ॥ 99 ॥
ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8.
36. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੌਰਵ, ਗੋਬਿੰਦ ਸਦਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1999, ਪੰਨਾ ਯਲੀ.
37. ਅਕਾਲ ਹੈਂ ॥
ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ), ਪੰਨਾ 4.
ਅਕਾਲ ॥
ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15.
38. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7.
39. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 9.
40. ਆਦਿ ਰੂਪ ਅਨਾਦਿ ਮੂਰਤਿ ਅਜੋਨਿ ਪੁਰਖ ਅਪਾਰ ॥
ਸਰਬ ਮਾਨ ਤ੍ਰਿਮਾਨ ਦੇਵ ਅਭੇਵ ਆਦਿ ਉਦਾਰ ॥
ਸਰਬ ਪਾਲਕ ਸਰਬ ਘਾਲਕ ਸਰਬ ਕੋ ਪੁਨਿ ਕਾਲ ॥
ਜਤ੍ਰ ਤਤ੍ਰ ਬਿਰਾਜਹੀ ਅਵਧੂਤ ਰੂਪ ਰਿਸਾਲ ॥ 1 ॥ 79 ॥
ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7.
ਨਾਮ ਠਾਮ ਨ ਜਾਤਿ ਜਾਕਰ ਰੂਪ ਰੰਗ ਨ ਰੇਖ ॥
ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਉਦਾਰ ਮੂਰਤਿ ਅਜੋਨਿ ਆਦਿ ਅਸੇਖ ॥

- ਦੇਸ ਅਉਰ ਨ ਭੇਸ ਜਾਕਰ ਰੂਪ ਰੇਖ ਨ ਰਾਗ ॥
 ਜਤ੍ ਤਤ੍ ਦਿਸਾ ਵਿਸਾ ਹੁਇ ਫੈਲਿਓ ਅਨੁਰਾਗ ॥2॥80॥
 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7.
41. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 3.
  42. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 5.
  43. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14.
  44. ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਚਨਦ, ਹਰਿਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ, 2009, ਪੰਨਾ 32.
  45. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੌਰਵ, ਪੰਨਾ XLI.
  46. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, XLV .
  47. ਕਰੁਣਾਲਯ ਹੈਂ ॥ ਅਰਿ ਘਾਲਯ ਹੈਂ ॥
 ਖਲਖੰਡਨ ਹੈਂ ॥ ਮਹਿ ਮੰਡਨ ਹੈਂ ॥1॥171॥
 ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ), ਪੰਨਾ 13.
  48. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 10.